

JUOKAI JUOKAIS, BET ŠIANDIEN JUOKIAMĖS DAUGIAU IR KITAIP:

JUOKAS KAIP TV IR RADIJO DISKURSO BRUOŽAS 1960–2010 METAIS

SKAISTĖ ALEKSANDRAVIČIŪTĖ, LORETA VAICEKAUSKIENĖ

ISSN 1392-0588

2012. 58

Juokai juokais: *sakoma pereinant prie rimtos kalbos.*

Frazeologijos žodynas, 2001

Susidaręs pirmą išpūdį iš pavadinimo, mūsų skaitytojas dabar veikiausiai galvoja apie imituojamą, negyvą sovietmečio viešąją erdvę su liaudžiai skirtu agitbrigadų humoru ir leidžiama doze satyros. Ir, žinoma, apie planuotas pramogas pakeitusius mūsų dienų eterio projektus – šie, nors ir valdomi komercijos dėsniais, suteikia nepalyginamai daugiau vietos natūralumui ir emocijoms. Skaitytojas teisus. Bet tik iš dalies, nes juoko, kaip vieno iš autentiškiausių diskurso elementų, tyrimai atskleidžia didžiulę juoko aspektų, funkcijų, priežasčių ir koreliacijų įvairovę. Ją aprėpti – ne juokų darbas.

Šio straipsnio objektas – juokas kaip viešosios erdvės bruožas ir kaitos rodiklis. Būdamas paralingvistinis kalbinės komunikacijos elementas, juokas turi socialinę reikšmę ir gali būti sąmoningai ar nesąmoningai panaudojamas tam tikriems komunikaciniams tikslams. Straipsnyje nagrinėjame pokalbio situacijas, kuriose esama juoko (angl. *laughter-talk*), t. y. tokių diskursą, kur dalyviai kalbėdami(esi) nusijuokia. Mūsų tikslas – atskleisti, kiek ir kaip juoktasi kalbant ir kalbantis TV bei radijuje per pastaruosius penkiasdešimt metų, ir per kalbines juoko funkcijas parodyti, kaip kito viešojo erdvė, komunikaciniai viešojo diskurso dalyvių tikslai ir įvaizdžiai.

Tyrimo metodas – tekstyninė analizė, atlikta remiantis retrospektyviu sakininės žiniasklaidos tekstynu¹. Šiuo metu baigiamą rengti tekstyną sudaro per 60 val. išrašytų, su garsu ir vaizdu susietų *dokumentinių* žanrų televizijos ir radijo laidų, apimančių paskutinius penkis dešimtmečius (vaidybiniai žanrai, humoro šou į imtį netraukti). Laidos sąlygiškai sugrupuotos į tris laikotarpius – sovietmečio (1960–1987), pereinamąjį (1988–1992) ir dabartinį (1993–2011), ir išskirtos trys žanrų grupės – informacinės laidos, publicistiniai žurnalai, pokalbių laidos, nors iš esmės tekstyno laidas

¹ Tekstynas parengtas vykdant projektą „Lietuvių kalba: idealai, ideologijos ir tapatybės lūžiai, 2010–2013“ (vykdo Lietuvių kalbos institutas, vadovė Loreta Vaicekauskienė; remia Lietuvos mokslo taryba).

galima skirstyti ir nagrinėti bet kuriuo kitu pasirinktu pjūviu. Pereinamasis laikotarpis buvo išskirtas dėl ryškių viešosios erdvės ir pačios žiniasklaidos tuo laiku vykusių permainų, o žanrų grupės kategorizuojamos išeinant iš joms būdingo, pagal prieš tai išvardytą tvarką – didėjančio, kalbos spontaniškumo ir dialogiškumo laipsnio. Publi-cistiniai žurnalai laikomi tam tikru tarpiniu žanru – juose nemažai parengto, profesio-nalų skaitomo teksto, o siužetuose pateikiama daugiau ar mažiau spontaniško pokal-bio ar jo ištraukų. Apskritai žanrų skyrimas atsiremiant į kalbėjimo pobūdį yra gana problemiškas, nes iš esmės bet kurioje laidoje gali būti įvairaus kalbėjimo ir skirtingų žanrinių elementų, todėl interpretuojant kiekybinius duomenis ir analizuojant koky-biškai visada atsižvelgiama, kas būdinga konkrečiai komunikacinei laidos situacijai. (Daugiau apie šio tekstyno sudarymo principus žr. Nevinskaitė 2012).

Be sakytinės viešosios kalbos ypatybių (leksikos, sintaksės, pragmatikos ir kt.), tekстыne sukoduoti visi audiciškai, t. y. garsu, išreikšti juoko atvejai – kvatojimas, krizenimas, prunkštimas ir pan., kaip juoko atvejį fiksuojant patį juokimosi faktą ir neskiriant pagal besijuokiančių asmenų skaičių. Kitaip tariant, *vienu* juoko atveju lai-koma ir tokia situacija, kai juokiasi vienas kuris komunikacinės situacijos dalyvis (kal-bėtojas, klausytojas, publika), ir kai juokiamasi drauge. Būtent tokie atitinkamomis žymomis sukoduoti juoko atvejai buvo mūsų kiekybinio ir kokybinio tyrimo objek-tas. Kiekybiniai duomenys atskleidžia, kaip juoko atvejų dažnumas viešojoje erdvėje kinta priklausomai nuo istorinio laikotarpio ir laidų žanro, o kokybiniais iliustruo-jame juoko funkcijų panaudojimą ir įvairovę.

Toliau apžvelgsime juoko tyrimus teorinėje literatūroje, tik pradžioje reikia pasa-kyti, kad mus domina ne humoras ir jo kalbinė raiška, o juoko vieta ir reikšmė socia-linėje interakcijoje, konkrečiau – kalbėtojo ir pašnekovo / klausytojo / auditorijos komunikacijoje nuskambantis juokas. Iš pastarosios srities tyrimų matyti, kad juoko atvejų radimasis, pobūdis, pašnekovų reakcijos priklauso nuo komunikacinės situaci-jos – visų pirma, jos formalumo laipsnio. Toliau bus apžvelgtos pagrindinės teorinėje literatūroje minimos kalbinio juoko funkcijos, siejant jas su pokalbio tipu, nes mūsų tyrime juokas yra būtent viešosios diskursyvinės praktikos kaitos (spontaniškėjimo, neformalėjimo) ženklas.

ŠIEK TIEK APIE JUOKĄ TEORINĖJE LITERATŪROJE

Kaip vienas iš ryškiausių socialinės interakcijos bruožų juokas pirmiausia charakteri-zuoja *privatų, neformalų bendravimą*, kai juokiamasi daugiau ir kitaip nei viešumoje ar su nepažįstamais žmonėmis. Pokalbio dalyviai juokauja, pašiepia vieni kitus, lei-džiasi į spontaniškus žaidimus su kalba, jiems būdingas polifoniškas, improvizuojantis kalbėjimas, to paties teksto kūrimas kartu (žr. Coates 2007: 38–46). Juokas yra *solidarumo, žaidimo, kalbinio kūrybingumo demonstravimo* rezultatas ir pagrindinis *žymiklis*

(Partington 2006: 68; Coates 2007, Bell 2009: 1835). Galima sakyti, kad neformaliuose pažįstamųjų, draugų pokalbiuose juokas funkcionuoja kaip neatsiejama natūralaus diskurso dalis ir bendriausia jo funkcija yra būtent tokio *diskurso organizavimas* („dabar mes žaidžiam“), *situacinio konteksto kategorizavimas kaip draugiško* („mes nusi-teikę draugiškai, mums smagu“).

Panaši juoko funkcija organizuoti diskursą aptikta ir pusiau formaliuose, informantų namuose atliekamuose interviu: pastebėta, kad juokas čia *atitinka diskurso žymiklį* (artimą žodžiams *aha, gerai, ar ne* ir pan.) ir kad taip interpretuojant galima paaiškinti nemažą dalį juoko atvejų (LaGreca et al. 1996: 314–321, 330). Taigi juokas yra *nukreiptas į interaktyvumą* ir parodo pokalbio kontekstą – bendrą draugišką toną, neformalumą, kalbėtojų atsipalaidavimą. Įdomu, kad čia minimu atveju gerokai dažniau juokiasi interviuotojas, t. y. tas kalbėtojas, kuris yra labiau suinteresuotas pokalbio nuotaika ir imasi už tai atsakomybės (žr. LaGreca et al. 1996: 321–322).

Neformaliam bendravimui būdinga pragmatinė juoko funkcija (at)kurti gerą nuotaiką, rodyti solidarumą su pašnekovu gali būti sąmoningai panaudojama dar formaliesniuose kontekstuose, kur draugiškumas nėra duotybė, pavyzdžiui, darbo aplinkoje. Kaip diskurso *strategija konfliktui mažinti*, grupės *tarpusavio ryšiams, kolegiskumui stiprinti* čia tarnauja humoras, o juokas yra natūraliausias atsakas į jį (Holmes 2000, 2006; Holmes, Marra 2002, cit. iš Reershemius 2012: 866; Norrick, Spitz 2008). Tas pat pasakytina apie viešesnius, monologiškus komunikacinius kontekstus. Juokavimas tokioms situacijoms nėra natūraliai išplaukiantis bendravimo būdas, jis pasitelkiamas kaip *strategija pakeisti diskurso tipą į labiau interaktyvų, neformalų, mažiau hierarchišką*. Pavyzdžiui, pusiau viešo, tradiciškai formalaus ir parengto žanro akademinio diskurso (mokslinių pranešimų) tyrimai rodo, kad juokas dažniausiai būna reakcija į pranešėjo sąmoningai (tiek planuotai, tiek spontaniškai) naudojamą humorą. Prajuokinti tokiaime kontekste nėra savaiminis tikslas: būdamas neįprastas rimto žanro elementas, humoras tarnauja priemone auditorijai sudominti, jos dėmesiui sutelkti, išardyti hierarchinį pranešėjo ir auditorijos santykį, sukurti artimo auditorijai pranešėjo įvaizdį, suteikti tradiciškai monologiškam žanrui refleksyvumo, dialogiškumo bruožų (Frobert-Adamo 2002, cit. iš Reershemius 2012: 866; Hyland 2009: 82, cit. iš Reershemius 2012: 870; Reershemius 2012).

Panašių tikslų siekianti per humorą stimuliuojamo juoko strategija pastebėta ir spaudos konferencijose: kiekybinis juoko atvejų Baltųjų rūmų spaudos konferencijų tekstyno tyrimas parodė, kad juokas *žymi perėjimą iš* vadinamosios *transakcinės* (rimtosios informacijos perdavimo) *diskurso atmainos į interakcinę* ir prasidedantį spontanišką *kalbinį žaidimą* (Partington 2006). Panašiai kaip neformaliuose draugiškuose pokalbiuose, diskurso interaktyvumą ženklintis (žurnalistų, spaudos atstovų) juokas skatina daugiau juoko, jeigu pašnekovas juoku išreiškia pritarimą, kad momentas keisti interakcijos pobūdį yra tinkamas (plg. Attardo 2003: 1289). Spėjama, kad tai vyksta arba dėl natūraliai komunikacijai būdingo noro

žaisti, varžytis retoriniais gebėjimais, kalbiniu kūrybingumu, arba diskurso žanras juokaujant keičiamas norint sušvelninti žurnalistų puolimą, arba susipina abi priežastys, tačiau bet kuriuo atveju paprastai *sukuriamą geresnę, neformalesnę nuotaiką* (plg. Norrick 2000: 195; Partington 2006: 65–81; plg. televizijos diskusijų analizę Kotthoff 2003: 1408, cit. iš Coates 2007: 32; taip pat lietuviškų TV pokalbio laidų tyrimą Tamaševičius 2012: 65). Sąmoji, humorą kaip retorinį geros viešosios kalbos bruožą strategiškai siekiant gyvesnės komunikacijos mini ir patys TV žurnalistai (Vaicekauskienė 2012). Mūsų tyrimui svarbu tai, kad institucinis diskursas (kai kalbama atstovaujamos institucijos vardu siekiant instituciškai planuojamų tikslų) strategiškai panaudoja pragmatines neformalios komunikacijos juoko funkcijas ir kuria atitinkamą kalbėtojo įvaizdį.

Vis dėlto nors juokas nuo (vykusio) humoro neatsiejamas, apskritai tyrimai rodo, kad spontaniškoje interakcijoje diduma juoko atvejų atsiranda ne juokaujant ir kad kalbėtojas juokiasi dažniau nei klausytojai, kadangi juokas dar gali būti atsiprašymo, sutrikimo, nervingumo ir pan. ženklas (žr. Monro 1963, cit. iš Glenn 2003: 23; Provine 2000, cit. iš Partington 2006: 18–19, 82–83; Glenn 2003: 23). Pavyzdžiui, kalbėtojas gali nusijuokti iš nesmagumo suklydęs; taip pat juokas dažnai pasitaiko pasakojimuose apie nemalonius dalykus ir, teigiama, rodo kalbėtojo asmenybės stiprumą, „atsparumą bėdai“ (angl. *trouble resistance*) (Jefferson 1984, cit. iš Vöge 2010: 1557; LaGreca et al. 1996: 314–321); darbo aplinkoje juokas padeda išsisukti iš nemalonios situacijos išsakant skundą (Vöge 2010). Minėtos rūšies juokas taip pat kategorizuoja diskursą, tik ne kaip nuotaikingą ir žaidžiantį, bet kaip *švelninantį trikdančią situaciją, mažinantį įtampą* ir leidžiantį kalbėtojui išlaikyti orios, atsparios asmenybės įvaizdį.

Teorinėje literatūroje dar minima pašaipaus juoko kaip tam tikros *agresijos ir galios demonstravimo funkcija*. Draugų pokalbiuose, kur juokas, kaip minėta, visų pirma skirtas solidarumui demonstruoti, agresyvus puolimas nukreipiamas į išorinius subjektus (Partington 2006: 18), taigi juoku iš esmės tik sustiprinama grupės vidinių ryšių sutvirtinimo funkcija; į lengvą erzinimą čia arba atsakoma tuo pačiu, arba reaguojama atvirai neigiamai. Formalizuotuose, hierarchiškuose kontekstuose (pavyzdžiui, darbo, švietimo aplinkoje) žaidimas ir pašaipą gali funkcionuoti kaip agresyvumas, galios demonstravimas (t. y. ne „juokas drauge“, bet „juokas iš“) (Glenn 2003: 112–121) ir rodyti kitokią – kompetentingo, šmaikštaus, valdančio situaciją autoriteto – tapatybę (Rees, Monrouxe 2010: 3385). Kita vertus, jeigu tokioje situacijoje erzinamasis atsako tuo pačiu ir juokiasi drauge, jis paverčia interakciją žaidimu ir įsitvirtina kaip stipri asmenybė, o iš savęs pasišaipantis viršininkas pasirodo esantis atviras, geros nuotaikos (Boxer and Cortés-Conde 1997, cit. iš Rees, Monrouxe 2010: 3395–3398; Norrick, Spitz 2008: 1682). Taigi, priklausomai nuo aplinkybių, juoko kalbėtojui suteikiama galios funkcija gali būti paverčiama *hierarchiškų ryšių išardymo, lygiaverčio diskurso kūrimo funkcija*.

Toliau straipsnyje parodysime, kurios iš teorinėje literatūroje minimų juoko funkcijų ir kokiems tikslams yra panaudojamos sakininės žiniasklaidos Lietuvoje. Pradėsime nuo kiekybinės juoko dažnumo raidos analizės, o tada pateiksime kokybinių juoko funkcijų skirtingais laikotarpiais apibendrinimą.

KIEKYBINIS JUOKO ATVEJŲ SAKYTINĖS ŽINIASKLAIDOS TEKSTYNE TYRIMAS

Kiekybinio tyrimo tikslas – palyginti juoko atvejų dažnumo kitimą per penkiasdešimt tekstyno reprezentuojamų metų, t. y. pažiūrėti, kaip dažnai juokas skambėjo sovietmečio, išskirto pereinamojo laikotarpio, dabartinėje tekstyno dalyje ir atskirų žanrų grupių laidose. Lyginant operuojama juoko atvejais tūkstančiui žodžių ir vidurkis skaičiuojamas bendrą atvejų skaičių tam tikro laikotarpio ar žanro laidose padalijus iš visų to laikotarpio ar žanro laidose pavartotų žodžių skaičiaus (žr. 1 lentelę).

1 lentelė. Juoko dažnumo vidurkiai pagal žanrą ir laikotarpį (juoko atvejai 1000 žodžių)

	1960–1987	1988–1992	1993–2011	Iš viso (pagal žanrus)
Pokalbių laidos	0,3	0,7	2,2	1,6
(Publicistiniai) žurnalai	0,8	0,6	0,3	0,6
Informacinės laidos	0	0,7	0,2	0,2
Iš viso (pagal laikotarpius)	0,4	0,7	1,6	1,1
Žodžių skaičius tekstyne	87,9 tūkst. ž.	68,2 tūkst. ž.	186,7 tūkst. ž.	342,7 tūkst. ž.

Matyti, kad juoko televizijos ir radijo eteryje daugėja – šiandien viešumoje juokiamės gerokai daugiau nei sovietmečiu. Koks tas juokas, bus matyti iš kokybinės juoko atvejų analizės, o štai kiekybinė rodo tam tikrus tikėtinus polinkius. Kaip buvo galima numanyti, juokas dažniausiai skamba pokalbių laidose, beveik triskart rečiau – publicistiniuose žurnaluose, o informacinėse laidose labai retai – čia juoktis veikiausiai išimtis nei taisyklė. Būtent pokalbių laidose fiksuotas ryškiausias juoko atvejų augimas. Tokią raidą (polinkį juoktis ar transliuoti juoką dažniau) neabejotinai lemia pokalbių laidų požanrių pagausėjimas, pirmiausia, atsiradęs pokalbių šou žanras.

Įdomu, kad į tekstyną įtrauktų publicistinių žurnalų žanro grupėje užfiksuotas priešingas polinkis – juoko atvejų mažėja. Vėliau bus matyti, kaip sovietmečio laikotarpio žurnalų juoką paaikškina surežisuotas jo naudojimas tarybinio žmogaus laimingam gyvenimui imituoti, „negerovėms“ išjuokti. Galima sakyti, kad juoko ne mažėja, bet daug buvo sovietmečiu dėl transliuotos ideologijos. Vėlesniais, jau nepriklausomos Lietuvos laikais, publicistiniai žurnalai susitelkia į rimtas (ar pristatomas kaip rimtas) laidas ir nedideli juoko atvejų skaičiai rodo jas žanriškai aiškiai atskiriant nuo pokalbių laidų. Iš informacinių tekstyne išsiskiria pereinamojo laikotarpio laidos; sovietmečiu informacinėse laidose užfiksuotas vos vienas juoko atvejis, dabartinais laikais – labai mažai. Vis

dėlto panašu, kad tokius rezultatus bus lėmusios kelios konkrečios pereinamojo laikotarpio laidos, kuriose juokas skambėjo reportažuose iš gatvės.

Kiekybinis tyrimas papildytas medianos rodikliu, leidžiančiu parodyti, kokia yra tipiška, dažniausiai (pagal juoko atvejų skaičių) pasitaikanti konkretaus laikotarpio ar žanro laida. Iš šiuo metu į tekstyną įtrauktų 126 laidų (ar laidų fragmentų) juoko fiksuota 51 laidoje, t. y. 40 proc. Medianos skaičiavimai parodė, kad tekstyne kur kas daugiau tokių laidų, kurioms juokas iš viso arba beveik nebūdingas, nei tokių, kuriose juokas skambėjo bent kartą (žr. 2 lentelę; mediana skaičiuota pagal juoko atvejus 1000 žodžių; skliausteliuose pateikiamas laidų su juoko atvejais procentas visų atitinkamo žanro ar laikotarpio laidų atžvilgiu).

2 lentelė. Juoko atvejų skaičius (mediana) tipiškos tekstyno laidoje pagal žanrą ir laikotarpį

	1961–1987	1988–1992	1993–2011	Bendras dažnumas (pagal žanrą)
Pokalbių laidos	0 (22 %)	0,4 (57 %)	0,7 (84 %)	0,6 (66 %)
(Publicistiniai) žurnalai	0 (30 %)	0 (38 %)	0,3 (55 %)	0 (38 %)
Informacinės laidos	0 (4 %)	0,3 (60 %)	0 (27 %)	0 (19 %)
Bendras dažnumas (pagal laikotarpį)	0 (18 %)	0,1 (50 %)	0,4 (61 %)	0 (40 %)

Mediana patvirtina, kad „linksmausias laikotarpis“, t. y. tas, kurio daugiau nei pusėje tekstyno laidų bent kartą skambėjo juokas, yra atkurtosios nepriklausomybės laikotarpis, o „linksmausias žanras“ – pokalbių laidos. Kiekybinis tyrimas aiškiai rodo pokalbių žanro stilistinę kaitą: matyti, kad sovietmečiu tipiška pokalbių laida buvo be juoko, pereinamuoju laikotarpiu juokas tampa šioms laidoms būdingu bruožu, o dabartiniu laikotarpiu jis darosi visiškai įprastas, be to, būdingas ir publicistiniams žurnalams, t. y. nors skamba retai, tačiau apytikriai kas antroje laidoje. Sovietmečio žurnalų mediana lygi nuliui, vadinasi, anksčiau minėtą didesnę nei vėlesniais laikotarpiais juoko atvejų dažnumo vidurkį bus lėmusios specifinės laidos.

Apskritai, dabartinėje televizijoje ir radijuje juoką girdėti kiek įprasčiau nei negirdėti ir tokie rezultatai patvirtina viešojo diskurso kaitą nuo transakcinio link interakcinio. Sovietinio laikotarpio juoko dažnumas, kaip minėta, labiau sietinas ne su tipiškomis, o su išsiskiriančiomis laidomis (daugiau apie juoko pobūdį jose žr. toliau kokybinės analizės skyriuje).

JUOKAS SOVIETMEČIO ETERYJE

Sovietmečio tekstyno laidoje į akis pirmiausia krinta ideologizuotas juokas. Jis neabejotinai autentiškas, radęsis iš linksmų replikų, sąmojo, humoristinių performansų, tačiau panaudojamas sukarpytomis ištraukomis publicistiniuose montažuose ir yra

skirtas socialistinio gyvenimo ideologijai paremti. Pavyzdžiui, „linksmiausioje“ sovietmečio laidoje („Alum lijo“, 1969) rodomas į tradicijas ir papročius atsirėmęs kaimiečių gyvenimas; pirminė juoko funkcija čia – pažįstamųjų pokalbiams būdingo geros nuotaikos ir kalbinio žaidimo kūrimas, tačiau bendrai žurnale jis turi rodyti laimingą kolūkiečių gyvenimą. TV žurnale „Studentai, studentai“ (1975) vaizduojama jaunimo, komunistų partijos, rektorato atstovų diskusija, skamba neva kritinis požiūris, o juokas yra dalyvių reakcija į „drašius“ komjaunuolių pasisakymus, prieštaravimą vyresniesiems „draugams“. Dar kitame žurnale („Akmuo užantyje“, 1987) žmonės gatvėje klausinėjami, ką jie veikę rugpjūčio 23 dieną. Paaiškėja, kad moterys gimdė vaikus, žmonės darbavosi kolektyviniuose soduose, organizavo konferencijas, keliavo namo iš užsienio (moteris susijuokia, kad vakar ji buvusi traukinyje). Toliau išgirstame apie „užsienio radijo balsų“ paragintą demonstraciją, besikusančią po laimingo gyvenimo pamatais. Ideologizuotas juokas naudojamas ir religiniams prietarams išjuokti (žurnalas „Ar tiki?“, 1976). Čia jis yra satyrinių, tikėjimo paradoksus ir absurdiškumą įrodinėjančių performansų dalis.

Žinoma, esama ir nesurežisuotos (prasprūdušios pro scenarijaus tikrintojų akis?) reakcijos juoku, tačiau įdomu, kad dalis tokių atvejų atsiranda būtent iš institucijos ir asmens (minties, kalbos) sankirtos, galios ir nuoširdumo konflikto. Pavyzdžiui, ruošiantys tuoktis jaunieji klausiami, kaip jie „ruošiasi šeimyniniam gyvenimui ir vaikų auklėjimui“ (žurnalas „Milijonas talentų“, 1974). Jaunoji sutrikusi kikeną, o jaunikis mėgina rimtai (o kaip kitaip!) atsakyti, kad jie „antros dalies dar lyg ir nesvarstę“. Arba Virgilijus Noreika susijuokia atsakinėdamas į klausimą, kaip „Operos ir baleto teatro kolektyvas sprendžia aktyvaus, mąstančio žiūrovo ugdymo problemą“ (pokalbių laida „Televizijos forumas“, 1977). Gali būti, kad toks juokas greta kalbos ir minties šampų komizmo iš dalies randasi ir kaip sutrikimo juokas, bent jau tiems pašnekovams, kurie nepratę prie parodomosios viešumos ir natūraliai komunikacijai nebūdingų klišių (pavyzdžiui, kaip reportaže apie Grigiškių darbininkų šeimą, 1971).

Sovietmečio laikotarpiu tekstyne fiksuota šiek tiek su humoru, sąmoju, lengva saviironija susijusio juoko natūralesnėje interakcijoje. Tai gali būti aliuzija į buvusį diskursą (kultūros namuose įteikdamas režisieriui duonos kepalą juokauja kolūkio pirmininkas (žurnalas „Lemtingas posūkis“, 1987), reakcija į komplimentą, šmaikštus pasakymas, situacinis paradoksas (Noreika su vedėju juokiasi apibendrinami TV ir teatro bendradarbiavimo galimybes kaip pavojingą konkurenciją teatrui, „Televizijos forumas“, 1977), saviironija (aktorė Kristina Kazlauskaitė juokauja, kad Daliai Tamulevičiūtei nebuvę lengva dirbti su jų kursu, pokalbių laida „Kūrybos vakaras“, 1984). Gali būti, kad tokiuose pokalbiuose juoką skatina ir bendradarbiavimo intencijos, noras parodyti solidarumą su pašnekovu, draugišką komunikacinės situacijos atmosferą. Vis dėlto sovietmečiu tokių atvejų, kaip paminėtieji, ir apskritai juoko fiksuota mažai, jis veikiau primena buvusį socialinių praktikų dvilypumą.

BESIKEIČIANTI VIEŠOJI ERDVĖ

Minėta, kad pereinamasis laikotarpis tekstyne buvo išskirtas sąlygiškai, norint patyrinti suaktyvėjusius viešosios erdvės ir pačios žiniasklaidos pokyčius. Šiuo laikotarpiu tekstyne laidose juoko tolygiai daugėja.

Matyti, kaip atsiranda daugiau nesumontuotų pokalbių laidų (pavyzdžiui, „Veidai“, 1988, 1989). Juoko atvejai jose rodo, kad yra kalbamasi, kuriamas aktualus autentiškas turinys, orientuotas į *realias problemas*, apie kurias jau išdrįstama užsiminti ir pasvarstyti viešai (pavyzdžiui, bendradarbiavimą su saugumu, aplinkos dviveidiškumą, žinomos asmenybės išgyvenimus ir kt.). Kalbėtojai naudoja sąmojų, ironiją, o juokas padeda jiems pateikti save kaip profesionalią, stiprią asmenybę. Pritiriamas vedėjo juokas patvirtina kuriamą kalbėtojo įvaizdį, palaiko neformalų diskursą, atsako į sąmojų. Taip pat vedėjas juokdamasis švelnina konfliktines situacijas epizoduose, kur paliečiama jautri tema ir pašnekovas pereina į agresyvų toną arba naudoja satyrą, pavyzdžiui, į Lietuvą grįžęs režisierius Jonas Jurašas laidos vedėjui ir žiūrovams primena vos metų senumo radijo spektaklį, skirtą tąkart „judašui“, o šiandien jau laidos herojui Jurašui. Paties kalbėtojo juoką galima interpretuoti ir kaip viršenybės žymiklį, ir kaip diskurso švelninimą. Pažymėtina, kad greta juoko įtampai ir konfliktui švelninti kalbėtojai naudoja mandagumo frazes (pagyrimą ar pritarimą).

Tekstyne esama ir daugiau pavyzdžių, rodančių, kad viešojoje erdvėje daugėja spontaniškos, neinstitutionalizuotos ironijos. Kalbėtojo juoko dėl biurokratinės ir gyvos minties konflikto dar esama, bet jis jau kitoks. Pavyzdžiui, kūdikių namų direktorius, paklaustas, ar nėra baudžiamas už pažeidimą „neišpildyti lovadienių“, susijuokia (spėtina, iš situacijos absurdiškumo) ir leidžia sau paironizuoti, kad premijos turbūt negaus (informacinė laida „Labas rytas“, 1988).

Gal ir atsitiktinumas, tačiau tekstyne pereinamasis laikotarpis išsiskiria juoku informacinių laidų reportažuose ir siužetuose. Pavyzdžiui, „Vakaro žinios“ (1992) pateikia apklausą, ar lietuviai laimės prieš amerikiečius Barselonos olimpinėse žaidynėse; juokas joje veikiausiai atlieka geros nuotaikos raiškos funkciją. „Panorama“ (1990) liudija dramatiškus įvykius prie sovietų užimtos prokuratūros, kur prie durų sustabdytas Artūras Paulauskas nusijuokia ironizuodamas situaciją (*jėga lemia viską pakolkas, proto nėra, įstatymų nėra*).

Galiausiai šį laikotarpį reprezentuoja LRT 35-mečiui skirtas publicistinis žurnalas „Kur eini, televizija“ (1992), kuriame kelios dešimtys televizijos darbuotojų paeiliui dalijasi profesiniais prisiminimais; tai virsta tipišku humoro performansu, kaskart palydimu klausytojų juoko. Būtent šioje laidoje, transliuojamoje „melagingo pozityvumo“ (Marcinkevičienė 2008) atsikračiusiais laikais, iš liudytojų lūpų išgirstame praėjusių laikų žiniasklaidos vertinimą: „Mūsų televizija buvo, jeigu taip galima pasakyti, minties kalėjimas“, ir svajonę, kad „įsijungus televizorių į namus įeitų artimas draugas, bičiulis“.

JUOKAS NAUJOJE VALSTYBĖJE IR ŽINIASKLAIDOJE

Nepriklausomybės laikotarpiu juoko atvejų tekstyne, kaip minėta, padaugėja ypač dėl atsiradusio naujo pokalbių laidų žanro – pokalbių šou („Be grimo“, 2010; „Šok su manimi“, 2010; „Kviečiu šokti“, 2010). Didžioji dalis šiose laidose skambančio juoko sukelta laidos vedėjų ar svečių parengto ir spontaniškai kuriamo humoro, pokštų, kalbinių žaidimų; pokštai skamba akivaizdžiai suplanuotuose vedėjo monologuose. Humoras ir juokas taip pat atlieka laidos pramoginio žanro įtvirtinimo funkciją. Kita charakteringa juoko funkcija pokalbių šou (ir laikotarpio apskritai) laidose yra neformalios, artimų pašnekovų interakcijos kūrimas; be to, dalis juoko atvejų yra diskurso žymikliai: padeda sušvelninti griežtą komisijos vertinimą, pademonstruoti gerą nuotaiką. (Daugiau apie pramoginių laidų dalyvių vaidmenis ir kalbėjimo stilių žr. Tamaševičius 2012; apie specifinį stilistinį tokių laidų formatą žr. Pečiulis 2012)².

Kitose pokalbių laidose, taip pat interviu ir pokalbiuose, kurie yra publicistinių ar gyvenimo būdo žurnalų dalis, juokas irgi dažniausiai skamba kaip reakcija į humorą, čia pat kuriamus ar prisimenamus pokštus, žodžių žaismą, kartais pavartotą stipresnę pasakymą ir paprastai tiesiog žymi draugišką pokalbį („Kartus kūrybos cukrus“, 1993; „Nuo... iki“, 1997; „Kūrybos vakaras“ 2006). Tokie juoko atvejai iš tiesų laikytini pokalbio spontaniškumo įrodymu. Pavyzdžiui, laidoje „Srovės“ (2000), policijos pareigūnas prunkšteli iš savo pasakymo komiškumo: atsakydamas į dramatišku tonu užduotą laidos vedėjos klausimą apie nusikaltimą banke (*O ar galėjo viena kuri nors, pavyzdžiui, valiutinių operacijų skyriaus darbuotoja tiesiog įsinešti suklastotas kupiūras į darbo vietą?*), pasako, kad tai iš principo būtų įmanoma (*Netgi mes patys bandėm sumodeliuot, kaip galima būtų padaryti ir ten galimybių tikrai yra*), tačiau kad jis – jei pačiam tektų to imtis, pabijotų. Į viešumą išsprūdęs banko silpnumo įrodymas, nutylėti galimi nusikaltimo būdai, policininko įsivaizdavimas nusikaltėliu yra komiška, todėl kalbėtojas natūraliai nusijuokia. Vis dėlto laida yra „rimta“ ir pareigūnas akimirksniu pataiso juoko sukeltą nederamą nuotaiką tęsdamas aiškinimus rimtu tonu. Taip pat pastebėta, kad net tada, kai kuriama kiek provokuojanti situacija, juokas, nors ir susijęs su galios santykiais, padeda išlaikyti draugišką kalbėjimo toną (žurnalas „Mįslės ir ieškojimai“, 1999).

Pokalbių laidose, ypač įvairiuose debatuose, neretai pasigirsta modalumą žymintis ironiškas juokas, kur atvirai išreiškiamas nesutikimas, pašaipa ar puolimas („Korida“, 2004; „Sąmokslų teorija“, 2005). Toks juokas gali būti nukreiptas į kitą asmenį arba gali būti polemizuojama su tam tikru visuomenėje paplitusiu požiūriu, pavyzdžiui: laidos „Teisė žinoti“ (2009) dalyviai kultūros veikėjai juokdamiesi išreiškia neigiamą požiūrį į neskoninę masinę kultūrą.

Globėjiskasis vedėjo juokas kaip sąmoninga draugiškos aplinkos kūrimo, hierarchiškumo ir įtampos mažinimo strategija matyti tokiose laidose kaip „Atleisk“ (1999),

² Ryškiausias surežisuoto juoko pavyzdys tokio žanro laidose būtų „publikos“ juoko intarpai už kadro, tačiau tokių mūsų tekstyne nepasitaikė.

„Nomeda“ (2005), kur kalbama su paprastais, prie viešumos nepratusiais žmonėmis. Svečių juokas čia neretai yra drovumo, nervinimosi diskurso žymiklis.

Dabartinėje žiniasklaidos tekstyno dalyje, kaip ir ankstesniais laikotarpiais, juokas rečiausiai aptinkamas informacinėse laidose. Porąkart reportažuose fiksuotas trikdančios situacijos švelninimo, įtampos mažinimo juokas („TV3 žinios“, 2011), tačiau įdomiausiu faktu turbūt laikytinas tekstyne vienintelis vedėjų juokas pačioje studijoje („Panorama“, 2011). Jį sukėlė žodžių žaismas, pasakymo apie Užgavėnes parafrazė (*matėm persirengėlius, ar iš verslo išvarė depresiją?*). Pokštas čia veikiausiai parengtas, tačiau neformalaus pokalbio imitacija gali būti signalas apie lietuvišką informacinių laidų žanrą pasiekusius neformalaus žinių stiliaus standartus³.

Dabartinėje viešojoje erdvėje fiksuojamos pačios įvairiausios juoko funkcijos: nuo reakcijų į parengtą struktūruotą humorą, žaidžiančių draugų improvizuojamų imitacijų, profesionalaus žiūrovų linksmintojo tapatybės žymėjimo iki ironiško, neigiamo požiūrio į aptariamus dalykus, galios santykių įtvirtinimo.

IŠVADOS

Tyrimas buvo paremtas prielaida, kad juokas, kaip ryškus socialinės interakcijos atributas, taip pat gali rodyti viešosios erdvės pobūdį ir permainas. Sąlyga juokui rasti yra pati interakcija – kaip tik tada atsiskleidžia socialinės juoko reikšmės. Taigi, jeigu viešojoje erdvėje daugėja kalbantis atsirandančio juoko, galima manyti, kad tai yra jos interaktyvumo ir iš dalies neformalėjimo ženklas.

Iš tiesų, juoko atvejų sakininėje žiniasklaidoje per penkiasdešimt metų nuosekliai daugėja ir pirminė kiekybinė tyrimo dalies išvada neabejotinai patvirtina minėtą prielaidą apie viešosios erdvės pokyčius. Dalį padažnėjusio juoko atvejų paaiškina pačios sakininės žiniasklaidos raida – mūsų tyrime tai matyti iš žanrų kaitos, pirmiausia, atsiradusių pokalbių šou.

Kokybinė konkrečių juoko atvejų tirtaisiais laikotarpiais analizė rodo, kad socialinės juoko reikšmės ir pragmatinės funkcijos gali būti ne tik autentiško diskurso ir kalbėtojų tapatybės raiškos priemonė, bet strategiškai panaudojamos ideologiniais tikslais. Tai leidžia interpretuoti tekstyno medžiagą ne vien kaip viešojo kalbėjimo TV ir radijuje faktus, bet kartu charakterizuoti tiriamąjį laikotarpį.

Juoko atvejų analizė atskleidė keletą charakteringų tirtųjų laikotarpių bruožų. Dalis sovietmečio laidų su fiksuotu juoku yra aiškūs surežisuotos tikrovės pavyzdžiai, naudojantys autentiškas emocijas laimingo gyvenimo iliuzijai skleisti. Čia skambantis juokas dažnai yra nuoširdus, bet tai ne viešosios erdvės, ne joje atsirandantis juokas, o į viešumą perkelta ir ideologiniais sumetimais transliuojamo spektaklio dalis.

³ Nesistemiški dabartinių informacinių laidų stebėjimai leidžia manyti, kad ši hipotezė galėtų būti teisinga.

Kiti būdingi sovietmečio juoko atvejai primena apie parodomąjį tuometinės viešosios erdvės pobūdį, viešai kalbančio individo juntamą institucinį spaudimą. Pažymėtina, kad sovietmečio tekstyno daliai labiau būdingas (saugesnis?) „juokas iš“ (iš savęs, komiškos situacijos, kalbėjimo objekto) nei juokas drauge.

Sąlygiškai išskirtas (valstybės atsikūrimo ir žiniasklaidos žanrų kaitos prasme) pereinamasis laikotarpis iš tiesų nepaprastai įdomus. Jame aiškiai kuriasi autentiška, dramatiška viešoji erdvė: dramatiška dėl istorinių įvykių, kuriuos ji nori pateikti ir įvertinti, ir dėl vidinės pačios žiniasklaidos bei jos veikėjų kaitos – didėjančių galimybių kalbėti savo balsu. Charakteringas juokas šiuo laikotarpiu jau natūraliai įsilieja į kuriamą tekstą kaip tikros viešos interakcijos ir diskurso žymiklis (kategorizuoja diskursą kaip neformalų, draugišką arba konfliktišką, įtemptą), atlieka jo organizavimo funkciją (žymi perėjimą nuo monologo prie dialogo arba nuo sudėtingos, įtemptos prie neutralesnės temos) ir kartu yra kalbėtojo įvaizdžio (profesionalios, pasitikinčios savimi, atviros asmenybės) raiškos priemonė. Kalbėtojo įvaizdis ir santykis su tikrove, be kita ko, kuriamas spontaniškai, neinstitucionalizuota ironija.

Palyginti su ankstesniais, tekstyno reprezentuojamu dabartiniu laikotarpiu panaudojama ir spontaniškai randasi didžiausia juoko funkcijų įvairovė: juokas čia yra ir natūralaus spontaniško diskurso, ir improvizuojamų imitacijų dalis, ir akivaizdžiai parengto humoro, šou kertinis elementas. Šia prasme jis taip pat tarnauja ideologijai, tačiau ne galios subjekto valstybės kaip sovietmečiu, o neformalios, šiuolaikiškos komercinės žiniasklaidos misijai ir „į namus ateinančio draugo“ įvaizdžiui skleisti.

Nors retrospektyvųjų žiniasklaidos tekstyną stengiasi sudaryti taip, kad jis kaip įmanoma geriau reprezentuotų penkiasdešimtį žiniasklaidos ir viešosios erdvės raidos metų, pernelyg menkai išlikusi archyvinė medžiaga iš sovietmečio ir ribota tekstyno apimtis drąsesnius apibendrinimus leidžia daryti tik su išlyga. Be to, suprantama, visada lieka šiokio tokio interpretacijos subjektyvumo. Vis dėlto prieinamais tapę šimtai tūkstančių viešosios erdvės žodžių yra vertingas dokumentas, kurį sklaidant kiekybiniais ir kokybiniais instrumentais neabejotinai galima apčiuopti įdomių ir galbūt simptomiškų polinkių. Paralingvistiniai diskurso elementai tolesniuose sakytinės žiniasklaidos tekstyno tyrimuose bus siejami su įvairiais kalbiniais viešosios kalbos bruožais.

Skaistė Aleksandravičiūtė, Loreta Vaicekauskienė

TODAY WE LAUGH MORE AND DIFFERENTLY: LAUGHTER AS A DISCOURSE FEATURE
IN TV AND RADIO BROADCASTS (1960-2010)

Summary

As a paralinguistic element of oral communication, laughter carries a variety of social meanings; hence it can be studied as an element of public space and an indicator of on-going change. In this article, we focus on so-called *laughter talk*, i.e. audible laughter in the speech of discourse partici-

pants in Lithuanian TV and radio broadcasts, and examine the frequency and functions of laughter during the past five decades. The study is a corpus-based analysis of the Corpus of Lithuanian Broadcast Media, which spans over the Soviet period (1960-1987), the transitional period (1988-1992), and the commercial period (1993-2011). The corpus consists of about 60 hours of orthographically transcribed speech and covers various genres from news broadcasts to talk shows. The quantitative analysis has revealed the steady increase of laughter frequency in mediated discourse through time. This may be interpreted as an indicator of a general transition from transactional to interactional, often spontaneous communication and may be partly explained by developments in broadcast media themselves and by the evolving genre of talk shows. Qualitatively, the research has shown that the social meaning and pragmatic functions of laughter may not just be employed as a means of constructing authentic discourse and as a symbolic resource to convey one's stance in the conversation but may also be strategically exploited for broader ideological aims. In the Soviet period laughter was often used to uphold the illusion of happy Soviet life; instances of it were broadcast as a part of a staged performance. In the transitional period laughter highlights opportunities to speak freely in one's own voice, and alongside with an emerging irony it is a natural element of more spontaneous interaction. Among the functions of laughter are: the marking of friendliness or conflict in interaction; the organisation of discourse (transition from monologue to dialogue, from a complicated to a neutral subject); and face-work. Present-day TV and radio contain the widest range of functions of laughter. Partly it can be viewed as serving contemporary ideology, though obviously not in the same sense as in the Soviet period, but as a tool for constructing an image of modern, friendly, and intimate media.

LITERATŪRA

- Attardo S. 2003. Introduction: the pragmatics of humor. *Journal of Pragmatics* 35, p. 1287-1294.
- Bell N. D. 2009. Responses to failed humor. *Journal of Pragmatics* 41, p. 1825-1836.
- Boxer D., Cortés-Conde F. 1997. From bonding to biting: conversational joking and identity display. *Journal of Pragmatics* 27, p. 275-294.
- Coates J. 2007. Talk in a play frame: More on laughter and intimacy. *Journal of Pragmatics* 39, p. 29-49.
- Frobert-Adamo M. 2002. Humor in oral presentations: what's the joke? In Ventola E., Shalom C., Thompson S. (eds.), *The Language of Conferencing*. Peter Lang, Frankfurt am Main, p. 211-225.
- Glenn P. 2003. *Laughter in Interaction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Holmes J. 2000. Politeness, power and provocation: how humor functions in the work place. *Discourse Studies* 2 (2), p. 159-185.
- Holmes J. 2006. Sharing a laugh: pragmatic aspects of humor and gender in the workplace. *Journal of Pragmatics* 38, p. 26-50.
- Holmes J., Marra M. 2002. Humor as a discursive boundary marker in social interaction. In Duszak, A. (ed.), *Us and Others. Social Identities across Languages, Discourses and Cultures*. Benjamins: Amsterdam, p. 377-400.
- Hyland K. 2009. *Academic Discourse*. Continuum: London/New York.
- Jefferson G. 1984. On the organization of laughter in talk about troubles. In Atkinson, J. Maxwell, Heritage, John (eds.), *Structures of Social Action*. Cambridge University Press: Cambridge, p. 347-369.
- Kotthoff H. 2003. Responding to irony in different contexts: on cognition in conversation. *Journal of Pragmatics* 35 (3), p. 1387-1411.
- LaGreca S., Laforest M., Alioua A., Vincent D. 1996. Laughter as Interaction Strategy: Discursive and Phonetic Aspects. In J. Arnold *et al.* (eds.), *Sociolinguistic Variation. Data, Theory, and Analysis*. Leland Stanford Junior University, p. 313-332.
- Marcinkevičienė R. 2008. Žanrų kaita posovietinės Lietuvos dienraščiuose. *Darbai ir dienos* 49, p. 197-217.
- Monro D. H. 1963. *Argument of laughter*. South Bend, IN: University of Notre Dame Press.
- Nevinskaitė L. 2012. Lietuvos sakinės žiniasklaidos tekstynas: rengimo metodologija ir patirtis. *Taikomoji kalbotyra*, įteikta spausdinti.

- Norrick Neal R. 2000. *Conversational Narrative. Storytelling in Everyday Talk*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Norrick N. R., Spitz A. 2008. Humor as a resource for mitigating conflict in interaction. *Journal of Pragmatics* 40, p. 1661–1686.
- Partington A. 2006. *The Linguistics of Laughter: A Corpus-Assisted Study of Laughter Talk*. London, New York: Routledge.
- Pečiulis Ž. 2012. Audiovizualinės raiškos žanrai: skoliniai, perdirbiniai, naujadarai. In *Medijos, žiniasklaida, žurnalistika tradicinėje ir tinklaveikos visuomenėje*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, p. 198–231.
- Provine R. 2000. *Laughter: A Scientific Investigation*. New York: Viking.
- Reershemius G. 2012. Research cultures and the pragmatic functions of humor in academic research presentations: A corpus-assisted analysis. *Journal of Pragmatics* 44, p. 863–875.
- Rees C. E., Monrouxe L. V. 2010. „I should be lucky ha ha ha ha“: The construction of power, identity and gender through laughter within medical workplace learning encounters. *Journal of Pragmatics* 42, p. 3384–3399.
- Tamaševičius G. 2012. *Žiniasklaidos lyderių sociolingvistinė kompetencija visuomenės transformacijų kontekste*. Daktaro disertacija. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Vaicekauskienė L. 2012. ‘Good Language’ and Insecure Speakers: A Study into Metalinguistic Awareness of TV and Radio Journalists in the Context of Language Monitoring in Lithuania. In A. Usonienė, N. Nau, I. Dabašinskienė (eds.), *Multiple Perspectives in Linguistic Research on Baltic Languages*. Cambridge Scholars Publishing, p. 76–103.
- Vöge M. 2010. Local identity processes in business meetings displayed through laughter in complaint sequences. *Journal of Pragmatics* 42, p. 1556–1576.